

QUADERNS DE PREHISTÒRIA I ARQUEOLOGIA DE CASTELLÓ

VOLUM 39

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

2021

Publicació periòdica anual del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (SIAP)
S'intercanvia amb altres publicacions semblants d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga.

Periodic publication of the Archaeological and Prehistoric Research Service.
It interchanges with others similar publications of Archaeology, Prehistory and Ancient History.

Edita

SIAP

Servei de Publicacions

Diputació de Castelló

Director

Arturo Oliver Foix

Secretariat de redacció

Gustau Aguilera Arzo

Consell de redacció

Empar Barrachina Ibáñez

Ferran Falomir Granell

Josep Casabó Bernad

Dídac Roman Monroig

Pablo Conde Boyer

Informació i intercanvi (information & interchange)

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

Edifici Museu

Av. Germans Bou, 28

E-12003 Castelló de la Plana

arqueologia@dipcas.es

Repositoris digitals

repositori.uji.es

dialnet.unirioja.es

Disseny coberta

Antonio Bernat Callao

Imprimeix

Servei Gràfic i Digital

Diputació de Castelló

ISSN

1137.0793

Dipòsit legal

CS 170-95

ÍNDIX

I. GARCÍA-ROMERO. ¿Por qué es importante analizar los astrágalos? Una propuesta metodológica	5
R. MATEU, G. AGUILELLA. El Tossal de Subarra (Benlloc, Castelló). L'ocupació de l'assentament entre el Bronze final i el Ferro antic.....	13
V. NAVARRETE, A. BARRACHINA. Funcionalitat de les estructures d'habitació i espais en el poblat de l'Edad del Ferro de los Morrones (Cortes d'Arenós, Alt Millars, Castelló): una aproximació des de l'arqueozoologia	25
A. FERNÁNDEZ, J.E. RAMOS. La presencia fenicia en aguas de la desembocadura del río Millars (Castellón)	45
M. BLASCO, E. GARCÍA-PROSPER, M. POLO. Industria ósea singular en la Edad del Hierro peninsular. A propósito de una cabeza femoral humana perforada de El Puig de la Nau (Benicarló, Castellón)	57
E. FLORS. El GE 100: una sitja de l'Ibèric antic a la Torre de la Sal (Cabanes, Castelló).....	71
F. ARASA, E. FLORS. Els camins de l'assentament ibèric tardà de la Torre de la Sal (Cabanes, la Plana Alta)	79
A. FERNÁNDEZ, A. GIMENO. Ánfora ibérica con grafitos y tapón en aguas de Puig-Puzol (Valencia).....	91
A. VICIACH, M.L. ROVIRA, A. BARRACHINA, M. BURDEUS, L. SALVADOR, M. C. TALAMANTES. El tesoro ibèric del poblat de Sant Josep, la Vall d'Uixó, la Plana Baixa	97
E. FLORS., M.D. LÓPEZ. Équidos en el asentamiento ibérico de Torre la Sal (Cabanes, Castellón)	109
A. VICIACH, M. BURDEUS, A. BARRACHINA, L. SALVADOR. Anàlisi espacial del sector 1 del poblat ibèric de La Lloma Comuna de Castellfort, els Ports.....	121
R. JÁRREGA. Reflexiones sobre el ánfora de la forma Africana 3 – Keay 25 (Dressel 27). Un contenedor del siglo V	139
P. GARCÍA, M. BLASCO, P. CALDUCH, P. CARRIÓN, V. CHAOS, M. ESPINACH, C. LALUEZA, I. OLALDE, J. E. PALMER, G. PASCUAL, D. REICH, P. ULLOA. La inhumación tardoantigua del Hostalot-Ildum (Vilanova d'Alcolea, Castelló). Nuevas aportaciones.....	165
F. FALOMIR, A. JOSÉ, M. A. ALSINA, S. BLANCO, B. CARRIÓN, J.L. LERMA. Los grafitos góticos del castillo de Xivert (Alcalà de Xivert, Castellón). Proceso de documentación gráfica y contextualización histórica.....	189
A. OLIVER, G. AGUILELLA. Mas dels Ous de Xert y Mas del Cantalar de Ares del Maestrat, nuevos petroglifos en el Maestrazgo castellonense.....	211
P. PAREDES, G. AGUILELLA, J.L. ESTELLER. Inventario y estudio de los hornos rupestres de aceite de enebro en el entorno de la Sierra de Irta (Castellón).....	221
D. LÓPEZ. El Fortí de Vinaròs (1699-1837). Un reducto frente al mar	241
Resum de les activitats del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques a l'any 2021	259
Normas de colaboración.....	267

Anàlisi espacial del sector 1 del poblat ibèric de La Lloma Comuna de Castellfort, els Ports

Anna Viciach i Safont*
Manuel Burdeus Rubert**
Amparo Barrachina Ibáñez***
Lidia Salvador Marco****

Resum

Els treballs arqueològics desenvolupats a l'extrem sud del poblat de La Lloma Comuna durant els anys 2020 i 2021 ha permès l'obtenció de noves dades que ens faciliten avançar en el coneixement de l'evolució històrica del poblat de La Lloma Comuna i especialment de l'ocupació durant la fase ibèrica. La documentació de nous espais i la lectura de les relacions estructurals han facilitat la comprensió de l'evolució urbanística ibèrica així com el plantejament d'una hipòtesi sobre la funcionalitat dels diferents espais.

Paraules clau: Poblat ibèric, torre ovalada, urbanisme, espais d'hàbitat, dipòsit ritual.

Abstract

The *Lloma Comuna* archaeological works executed in the extreme south of the settlement during the years 2020 and 2021 has allowed us to obtain new data that makes it easier for us to advance in the knowledge of his historical evolution. Especially the occupation during the Iberian phase. The documentation of new spaces and the reading of the structural relationships have made it possible to establish the Iberian urban evolution as well as to propose a hypothesis about the functionality of the different spaces.

Key words: Iberian settlement, oval tower, town planning, habitat spaces, ritual deposit.

INTRODUCCIÓ

La Lloma Comuna es localitza al terme municipal de Castellfort, els Ports (Fig. 1). L'any 2005 es va iniciar una fase d'intervencions arqueològiques en l'assentament, com a conseqüència de la construcció del Parc Eòlic de Folch. Aquests treballs van consistir en una prospecció arqueològica, dues campanyes d'excavació (2006 i 2009) i una campanya de consolidació de les estructures (2010) dirigides per Sebastià Cabanes i Francisco Hernández, amb la coordinació de David Vizcaíno. La Lloma Comuna és un poblat fortificat, d'unes dimensions de 6000 m², situada sobre un terreny amb poc desnivell que s'estén entre el cingles N i S, està protegida per un imponent sistema defensiu.

L'excavació en extensió de l'extrem S (sector 1) va treure a la llum un important nombre de departaments diferenciats en dues zones separades per un espai sense edificacions (Fig. 2). El sector 1A es localitzava a l'E, aquesta zona conservava la trama urbana de la fase d'ocupació del Ferro Antic. Mentre que al sector 1B, situat al SO, es va documentar el poblat ibèric amb una gran torre a partir de la qual s'articulava un entramat d'edificis.

L'any 2020 l'Ajuntament de Castellfort va promoure l'inici d'una nova fase d'intervencions a La Lloma Comuna. S'han portat a terme dues campanyes centrades en la consolidació i protecció de les estructures excavades al Sector 1, gràcies a les subvencions de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana destinades a actuacions de

*Professional autònoma. <annaviciach@gmail.com>

**Arqueòleg professional autònom. <arqueomb@gmail.com>

***Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. <abarrachina@dipc.es>

****Professional autònoma. <lid.salv@hotmail.com>

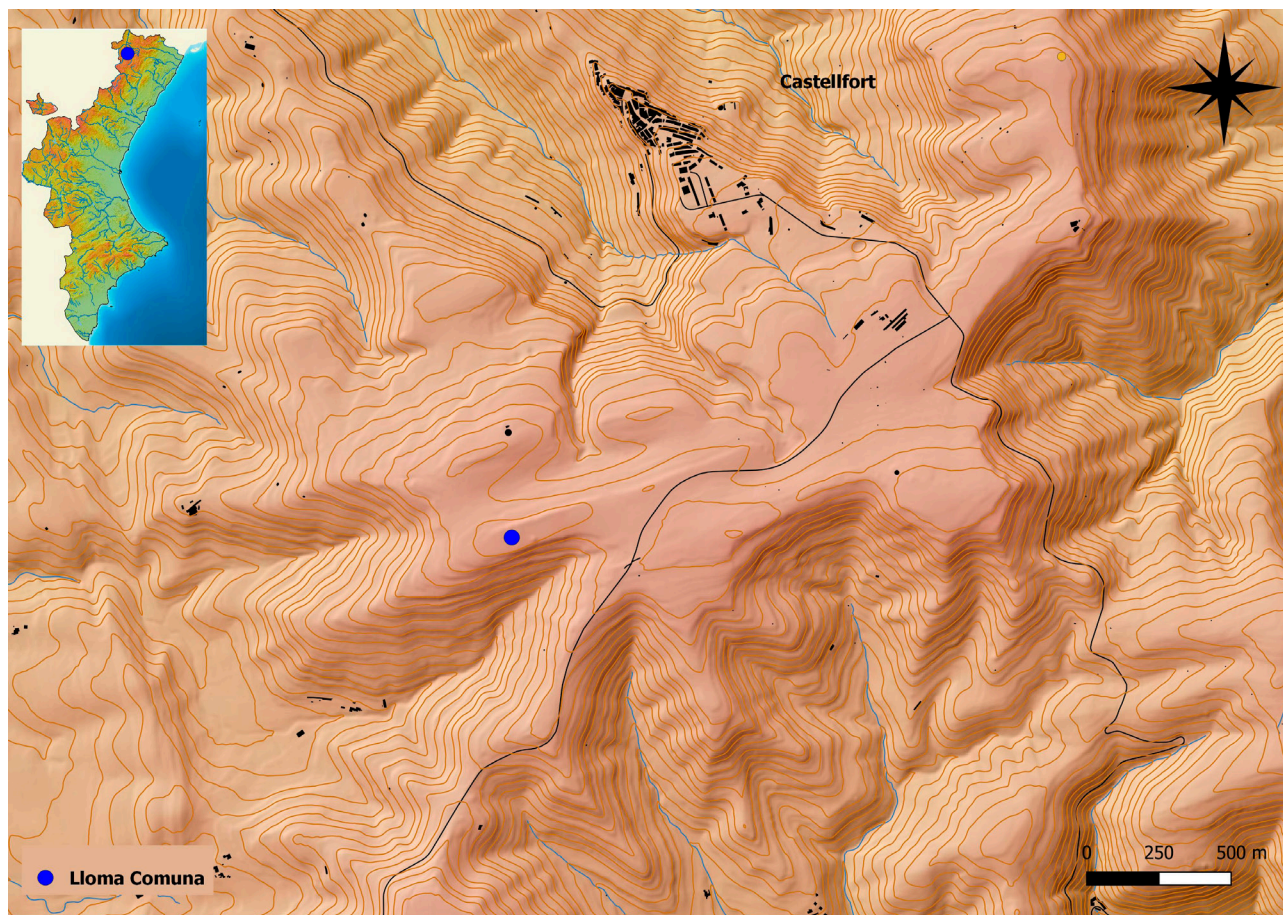

Figura 1. Localització del poblat de La Lloma Comuna.

conservació i protecció dels béns immobles del patrimoni cultural de la Comunitat Valenciana. Durant les campanyes del 2020 i 2021 s'ha excavat en diferents punts del sector 1, com l'interior de la Torre Sud, els departaments 3, 5, 6, 15, 17, 18, 19 i 33.

EVOLUCIÓ DEL POBLAT DE LA LLOMA COMUNA

El jaciment de La Lloma Comuna presenta una llarga seqüència d'ocupació amb dues fases més representatives, la primera del Ferro Antic i la segona de l'ibèric Ple. Durant la primera fase es construïren els trams de muralla que tanquen el poblat pels extrems E i O, amb un urbanisme interior caracteritzat per l'existència de departaments de planta rectangular adossats a la cara interior de la muralla i que podrien configurar una trama de concepció radial (Cabanès *et al.*, 2010: 30). Els materials relacionats amb aquesta primera fase foren principalment peces de ceràmica a mà com gerres contenidores mitjanes i grans, olles, bols i gerretes. Associats a aquests nivells també es varen documentar alguns elements

metàl·lics com una agulla de cap bacciforme o un penjoll en forma de 8 (Viciach *et al.*, 2012: 223).

Durant l'ibèric Ple es produeix una ocupació de l'espai delimitat per les muralles del Ferro Antic, encara que construïnt nous edificis i modificant la trama urbana. Va ser en excavar en extensió el sector 1, durant la campanya de 2009 quan es varen veure les importants edificacions ibèriques, com la Torre Sud que reforçava el sistema defensiu preexistent, i els edificis interiors situats en tot el sector 1B. Es destacava l'existència de dos edificis. L'edifici 1 estava adossat a l'extrem NW de la Torre Sud, presentava una planta rectangular d'uns 50 m² compartimentada en dos espais. L'edifici 2 se situava en la zona central del límit E de la zona d'ocupació ibèrica, presentava una planta rectangular amb una superfície de 35 m² a la que s'adossava una habitació de reduïdes dimensions situada a l'extrem NE. També es feia especial incidència en la troballa d'un graner elevat que conservava l'enllosat de pedres de grans dimensions sustentades sobre tres murets paral·lels (Cabanès *et al.*, 2010: 34).

Figura 2. La Loma Comuna, després de la campanya de 2021.

Respecte als materials estudiats d'època ibèrica es va observar l'existència de dos conjunts: un de l'Ibèric Antic i un altre de l'Ibèric Ple. El primer es caracteritzava per l'existència de greses de ceràmica a mà i altres peces de ceràmica a torn com tenalles i tenalletes de vora ixent amb el llavi triangular. El conjunt datat a l'Ibèric Ple era el que presentava un major nombre de materials ceràmics amb una gran quantitat de formes del repertori ibèric tant de ceràmica a torn de la classe A com àmfores, tenalles, tenalletes amb la vora motllurada, tonells, plats, caliciformes o bols així com olles de la classe B. Els conjunts amb cronologia més recent estan formats per alguns fragments de ceràmica de parets fines i altres de *Terra Sigillata* Hispànica.

EL POBLAT IBÈRIC

LA PRIMERA CONSTRUCCIÓ IBÈRICA

La Torre Sud és el primer edifici ibèric documentat al sector 1. Es localitza a l'extrem SE del

poblat, presentant una planta ovalada amb 7,86 m de llargària per 6,22 m d'amplària. S'observen dues fases constructives, la primera definida per un mur de maçoneria reforçat en la segona fase amb un segon anell d'1,10 m que envolta el primer mur connectant mitjançant un muret amb la Muralla Est.

Figura 3. Procés d'excavació de l'interior de la Torre Sud.

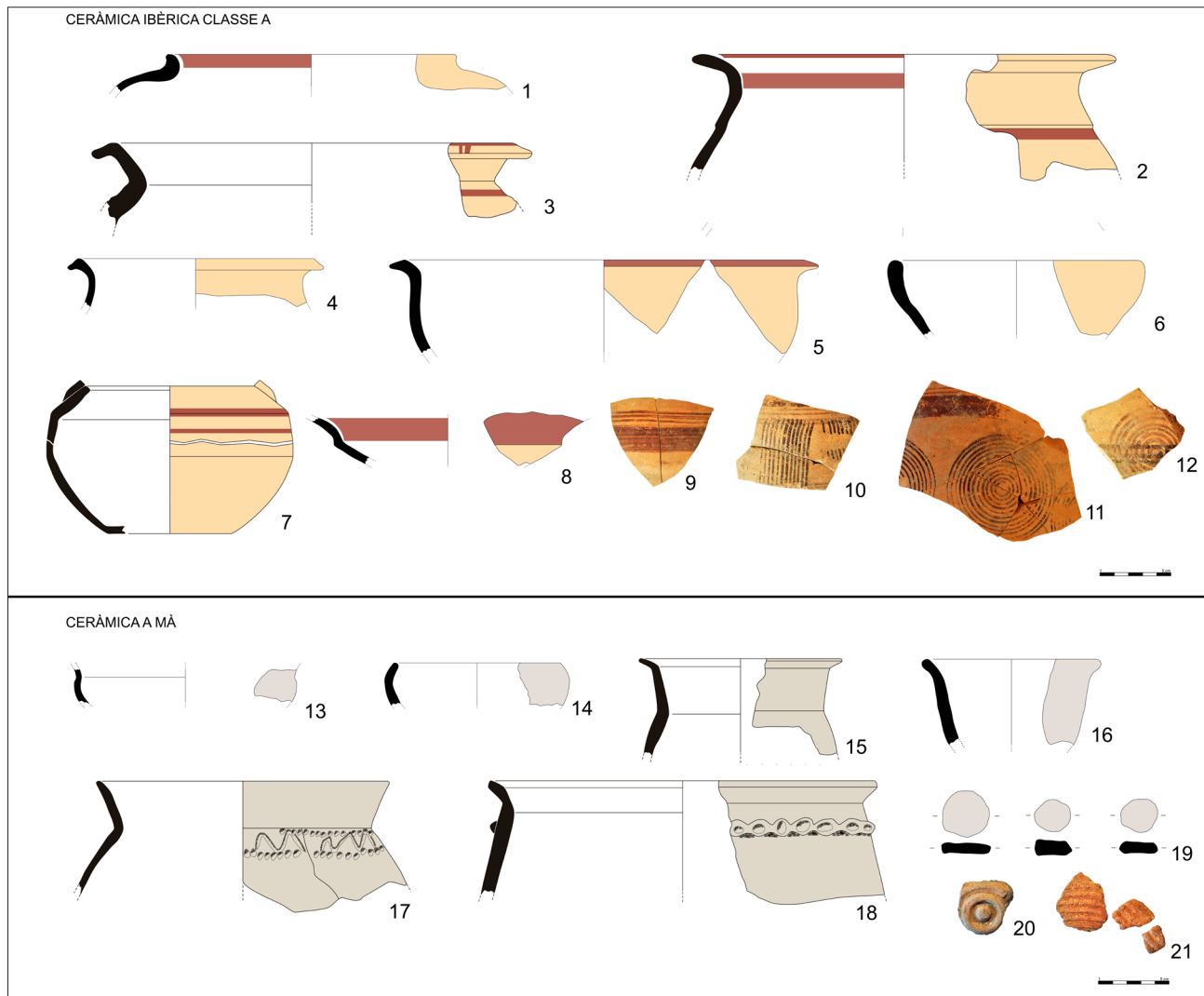

Figura 4. Conjunt de ceràmica de la Torre Sud.

A l'interior de la torre s'ha documentat un gran enderroc format per gran quantitat de pedres caigudes dels murs, fragments de fang utilitzats en la coberta i terra. Per sota trobem un pis adaptat al desnivell de la roca mare que s'aprofita en algunes zones i en altres s'anivella la superfície col·locant llosetes. Al centre de l'espai interior de la torre trobem un carreu amb la superfície molt polida, possiblement utilitzat com a base d'un pal de fusta que podrien sostindre les bigues de la coberta.

Els materials documentats a l'interior de la torre estan molt fragmentats i apareixen sobretot a les unitats UE1084, UE1085 i UE1088, corresponents a l'enderroc. Es tracta principalment de materials ceràmics, encara que també apareixen alguns fragments metàl·lics, de pedra, restes de fauna i carbons.

La ceràmica està composta per dos grups, un de ceràmica a mà i un altre de ceràmica a torn. Per

realitzar l'estudi del conjunt de ceràmica a mà hem utilitzat l'assaig tipològic ceràmic del segle IX al VI ANE dels Ports i l'Alt Maestrat de Barrachina, Viciach i Arquer (Barrachina *et al.*, 2017), per als materials a torn a part d'aquest assaig s'ha fet servir la tipologia de les produccions ceràmiques d'època ibèrica dels jaciments dels Ports i Alt Maestrat d'Arquer, Barrachina i Viciach (Arquer *et al.*, 2010) a més a més de l'assaig de ceràmica ibèrica de Mata i Bonet (Mata *et al.*, 1992).

El conjunt de ceràmica a mà està format per 640 fragments. Apareixen peces de la classe A, ceràmica fina amb les superfícies cuidades i altres peces de la classe B, amb pastes grolleres i la superfície allisada. El primer grup és minoritari amb un fragment d'escudella de perfil acusat (Fig. 4.13) amb reminiscències del Bronze Final i que es pot relacionar amb el tipus A.4. de la tipologia del Bron-

ze Final d'Els Ports. Aquesta forma està representada al jaciment de les Cubetes de Sant Joaquim de la Menarella (Forcall).

Un altre fragment de ceràmica a mà de la classe A és una peça de perfil obert simple (Fig. 4.14), relacionada amb el tipus A.7.A. del conjunt del Ferro Antic d'Els Ports (Barrachina *et al.*, 2017), amb un paral·lel procedent d'En Balaguer I (Portell de Morella), d'un un context datat al segle VII ANE. La gerreta de vora ixet i coll llarg lleugerament troncocònic (Fig. 4.15) presenta característiques semblants al tipus A.4.D. del conjunt del Ferro Antic – Ibèric Antic d'Els Ports (Barrachina *et al.*, 2017), amb un paral·lel a la Necròpolis de Sant Joaquim de la Menarella, documentat en una estructura funerària datada entre finals del segle VII i la primera meitat del segle VI ANE. Per altra banda es compta amb dos fragments de tapadores del tipus A.8.B del conjunt del Ferro Antic – Ibèric Antic d'Els Ports (Fig. 4.21), aquestes tapadores tenen un perfil senzill més o menys aplanat amb decoració acanalada complexa. Els paral·lels també se situen a la Necròpolis de Sant Joaquim de la Menarella. Junt aquestes formes també apareix una gerra de vora llarga ixent i coll estrangulat decorada amb una línia ondulant emmarcada per dues línies de punts incisos a la part superior del cos (Fig. 4.17) es relaciona amb el tipus A.12 de la tipologia del Ferro Antic, amb exemples a En Balaguer I (Portell de Morella).

El grup de ceràmica a mà de la classe B té una major representació en el conjunt, documentant-se com el bol de perfil simple semiesfèric i de tendència plana, amb la vora ixent i el llavi arrodonit (Fig. 4.16) es vincula amb el tipus B.1 del Ferro Antic d'Els Ports amb exemples a En Balaguer I i al Cabeço o Mas de Blaia (Vilafranca). La gerra de vora ixent, coll estrangulat amb un cordó horitzontal imprés (Fig. 4.18) es correspon al tipus B.1 del conjunt del Ferro Antic – Ibèric Antic d'Els Ports. Es tracta de gerres de perfil en S, el tipus més abundant dels materials a mà de l'interior de la Torre Sud, amb un total de 17 peces, que també es poden relacionar amb el tipus B.12 de les produccions ibèriques. Aquestes gerres es documenten a la major part dels jaciments ibèrics estudiats a la comarca fins a la primera meitat del segle IV. A partir d'aquesta data s'observa la introducció de la ceràmica ibèrica de la classe B. També s'ha documentat tres fitxes circulars (Fig. 4.19). Les decoracions en les ceràmiques a mà són principalment impressions sobre els cordons o incisions sobre els cordons o els llavis.

El conjunt de ceràmica a torn està compost per 1256 fragments. S'ha documentat un fragment de tenalla amb muscle (Fig. 4.1), cinc fragments

del tipus de tenalles sense muscle amb el coll indicat (Fig. 4.2 i 4.3) amb llavis triangulars, subtriangulars o lleugerament motllurats relacionats amb les varietats més antigues. També es compta amb una tenalleta sense muscle amb el coll indicat (Fig. 4.4) i un fragment de lebes (Fig. 4.5). A més a més s'ha trobat un recipient de tancament hermètic, una urna d'orelletes (Fig. 4.7), peces que apareixen en jaciments ibèrics antics amb alguns exemples datats als segles IV i III ANE. Una altra peça documentada és un tonell, (Fig. 4.6), aquest tipus es documenta sobretot partir del segle IV ANE. A més a més de quatre fragments de plats de vora ixent (Fig. 4.8). Les decoracions de les peces a torn són molt simples, es tracta de decoracions pintades amb diferents tonalitats de marró, amb motius geomètrics formats per línies i bandes horitzontals (Fig. 4.9) o verticals (Fig. 4.10), i en alguns casos també es representen cercles concèntrics (Fig. 4.11 i 12).

En resum el conjunt ceràmic procedent de les unitats estratigràfiques documentades a l'interior de la Torre Sud es correspon a un ample ventall cronològic que va des del Ferro Antic fins a l'Ibèric Ple, amb un major percentatge de materials relacionats amb les produccions dels segles VI i V ANE. Per la qual cosa es proposa que la primera fase constructiva de la torre es podria situar entre mitjans del segle VI ANE i el segle V ANE.

A més del conjunt ceràmic descrit, s'han documentat tres fragments de murs que es podrien relacionar amb aquesta fase un al departament E19, un altre al departament E44 i un tercer a l'E43. Aquests murs es tallen i s'aprofiten en les construccions posteriors. S'observa que presenten la mateixa direcció SO-NE, més o menys en paral·lel al cingle S.

EL DESENVOLUPAMENT URBANÍSTIC DE L'IBÈRIC PLE

Durant l'expansió urbanística desenvolupada a l'Ibèric Ple, com ja es va observar en les campanyes anteriors, s'aprofiten algunes de les edificacions anteriors del Ferro Antic i de l'Ibèric Antic, principalment el sistema defensiu, la muralla i la Torre Sud. Aquesta torre és el punt d'inici de l'urbanisme.

La seqüència estratigràfica de tota l'àrea és molt senzilla, sota la terra superficial apareixien els enderrocs formats per gran quantitat de pedres, per sota es documentava el nivell d'ocupació i el paviment format per la roca mare. La major part dels materials apareixen en els nivells d'enderroc.

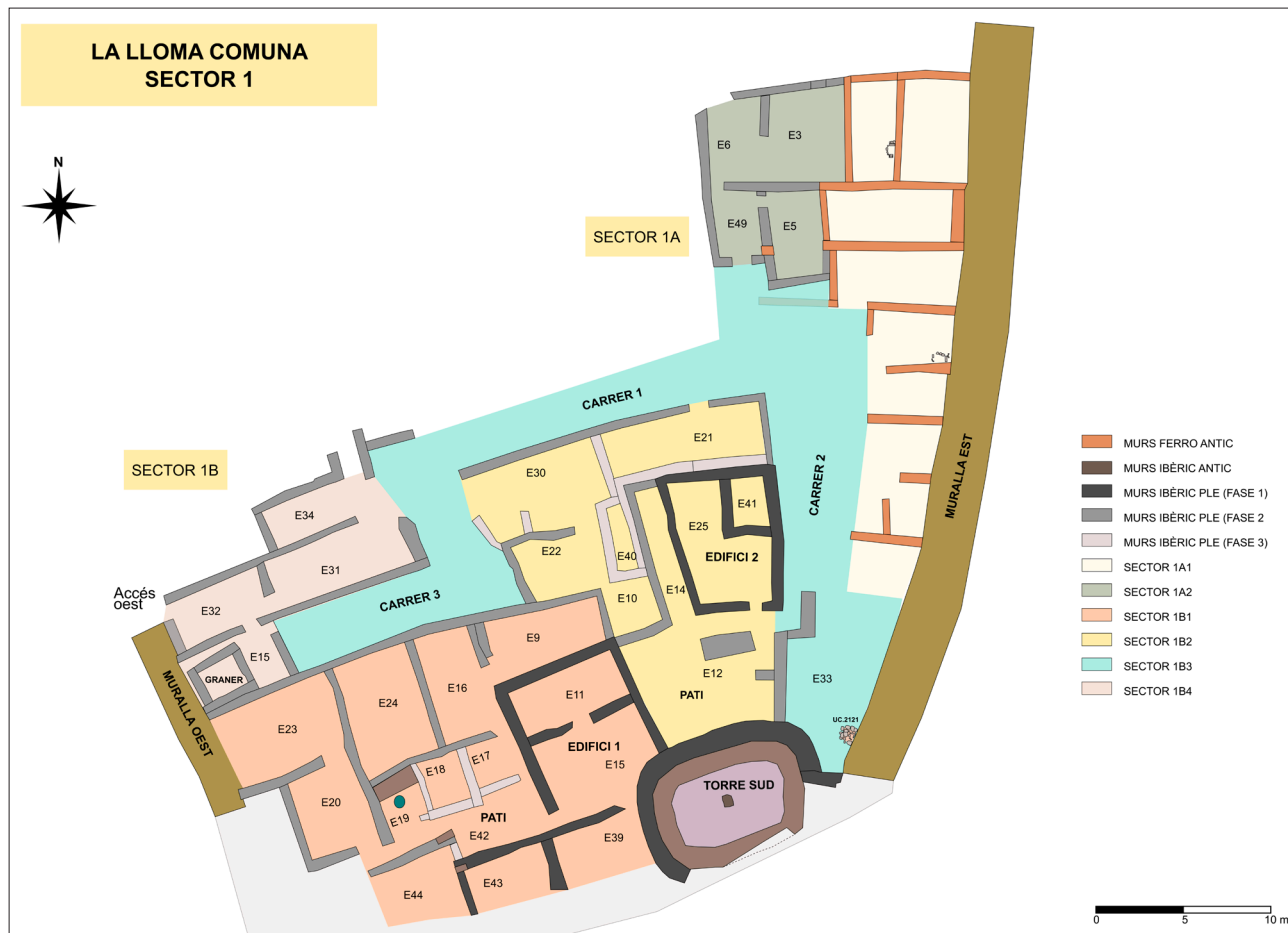

Figura 5. Urbanisme ibèric de La Loma Comuna.

La interpretació d'aquest urbanisme ibèric de La Loma Comuna ha estat molt complicada per tres aspectes destacats: la llarga ocupació del poblat la qual cosa condiona una constant modificació dels espais, el mal estat de conservació d'algunes estructures i l'escassa presència de materials als nivells d'ocupació. Per descriure aquest urbanisme s'ha realitzat una diferenciació per sectors (Fig. 5):

- **Sector 1B1:** àrea situada al SO entre la Torre Sud, el single S, la Muralla Oest i el carrer 3.
- **Sector 1B2:** espai central situat entre la Torre Sud, el carrer 2, el carrer 1 i el carrer 3.
- **Sector 1B3:** espais de circulació que envolten els sectors 1B1 i 1B2, on també s'inclou el graner.
- **Sector 1B4:** departaments situats entre el carrer 3, la Muralla Oest, l'accés O i l'àrea no excavada.
- **Sector 1A:** espai situat entre la Muralla Est, el carrer 1, el carrer 2 i l'àrea no excavada.

La Torre Sud

Per ampliar la torre anterior i donar-li major monumentalitat s'envolta amb un mur fet amb pedres de grans dimensions rectangulars, col·locades en filades regulars. Aquest mur es trava amb un mur perpendicular que uneix l'extrem NE de la torre amb la Muralla Est i que podria estar relacionat amb l'accés a l'interior d'aquesta, ja que es localitza en l'únic espai de circulació que li dona pas, mentre que al S està el cingle i a l'O i al N s'adossen diferents departaments.

Sector 1B1

El sector 1B1 es localitza a l'extrem SO del sector 1 en una zona situada uns 0,50 metres per sota del carrer 3 i del sector 1B2, sobre una plataforma rocosa que s'aprofita com a base de les construccions i com a pavimentació dels diferents departaments (Fig. 6). Ocupa una extensió d'uns 300 m².

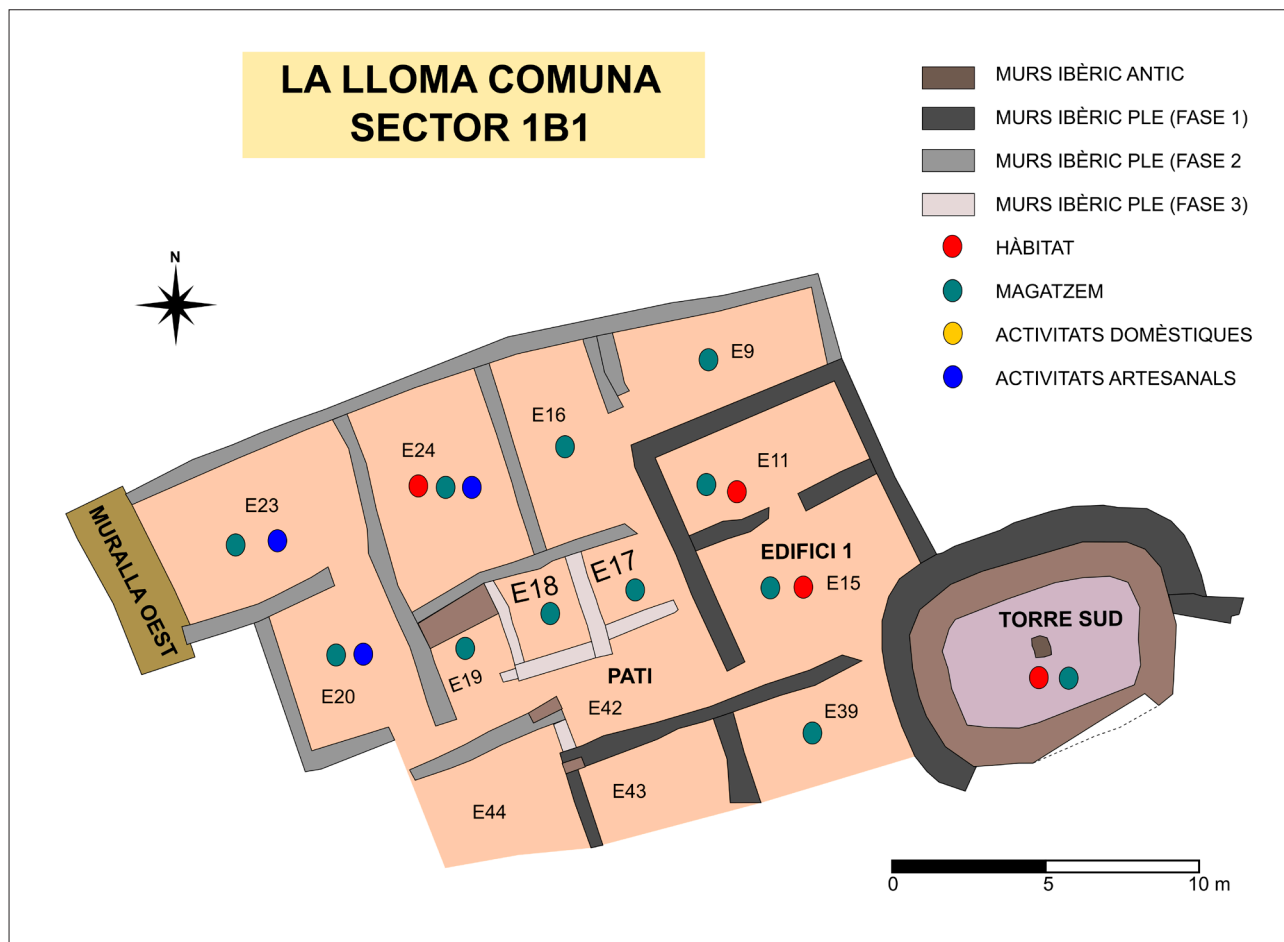

Figura 6. Sector 1B1 de La Lloma Comuna.

El primer edifici construït és l'edifici 1, amb una superfície de 53,50 m² està compartimentat en dos espais E11 i E13. Els materials documentats al departament E11, durant les campanyes de 2006 i 2009 són principalment ceràmiques ibèriques, amb predomini de les tenalles sense muscle amb la vora ixent i el llavi motllurat. També s'ha trobat un fragment de pitxer de boca circular (Fig. 7.6), un fragment de plat, dos fragments de caliciformes i una tapadora. En els nivells d'enderroc s'ha documentat un fragment de vora d'un bol de parets fines del tipus López-Mayet LVI amb una cronologia de la primera meitat del segle I (López, 2013: 187). Per altra banda cal tindre en compte la troballa d'una destal de ferro (Fig. 7.18), restes de fauna i de carbons sobre la roca mare, indicant la possible existència d'una llar de foc.

A l'estrat relacionat amb el nivell d'ús del departament E13 s'ha registrat bastant quantitat de materials, amb gerres de perfil en S de ceràmica a mà i ceràmica a torn de la classe A; tenalles sense muscle de vora ixent amb el llavi motllurat

i el coll indicat, un pitxer (Fig. 7.7), un fragment de vora ixent de lebes a més a més d'un vas caliciforme de perfil en S. En aquesta unitat també apareixen restes de fauna i sobre la roca mare es varen documentar cendres i carbons.

En aquesta primera fase també es podrien haver construït els departaments E39 i E43. Al departament E39 s'observa un possible accés des d'E13, està erosionat ja que es localitza molt a prop del cingle. En l'excavació d'aquest departament varen aparèixer pocs fragments de ceràmica, alguns fets a mà i altres a torn de la classe A, sobretot fragments de tenalles i tenalletes. També apareixen restes de fauna i carbons. El departament E43 no s'ha excavat.

Els materials recuperats en aquests departaments són propis del repertori de l'ibèric Ple, encara que el deficient estat de conservació de les peces dificulta l'establiment d'una cronologia més concreta, a banda del fragment de ceràmica de parets fines que es data al segle I ANE.

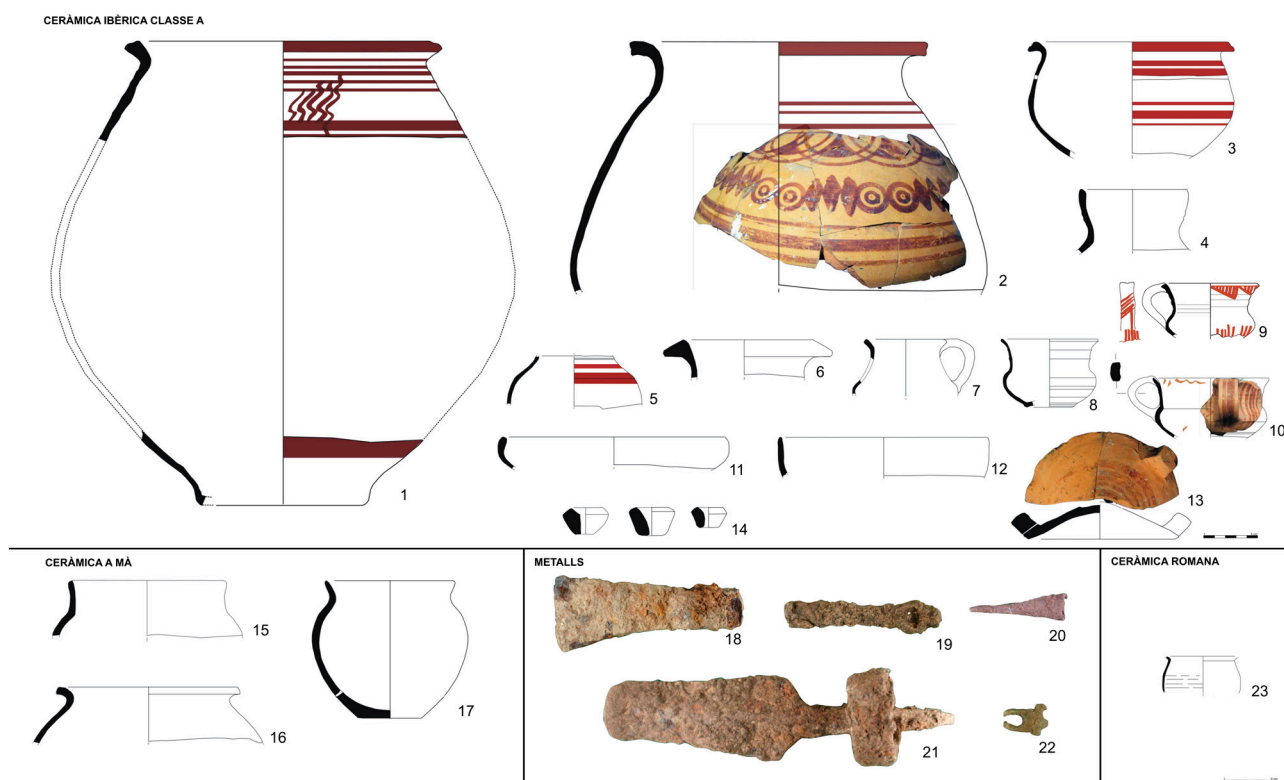

Figura 7. Materials documentats al sector 1B1 (campanyes de 2006 i 2009).

En una segona fase constructiva s'alça el mur UC2003 que arrenca de la Muralla Oest i s'adossa a la cantonada N de l'edifici 1 tancant el sector 1B1 pel N. L'espai entre UC2003, l'edifici 1, el cingle S i la Muralla Oest en aquesta segona fase es compartimenta en una sèrie de departaments de planta rectangular (E9, E16, E20, E23, E23 i E44) articulats al voltant d'un pati central (E42).

El departament E9 presenta un accés des del departament E16 i possiblement un altre des del carrer 3 a través d'una escala situada a l'extrem NO. A l'interior s'han documentat pocs materials arqueològics alguns fragments de ceràmica a mà i sobretot ceràmica ibèrica de la classe A; tenalles, plats i caliciformes. Així com un fragment de vora ixent i llavi arrodonit d'una olla. La poca presència de materials i l'absència de restes de cendres i carbons indica que aquest departament podria haver-se utilitzat com a magatzem.

El departament E16 té accés des de E42 i dona pas a E9. Els materials documentats són principalment fragments de ceràmica ibèrica de la classe A, amb presència de tenalles, a més a més d'una tenalleta i un bol (Fig. 7.12). També apareixien alguns fragments de ceràmica a mà així

com un aixol de ferro (Fig. 7.19) i una pedra de molí rotatori. Cal destacar la presència del bol tipus A.III.9, que es documenta en contextos d'època Ibèrica Plena Avançada o de l'Ibèric Final segons la classificació tipològica de Mata i Bonet (Mata *et al.*, 1992) que seguirem en les pròximes línies. Els materials indiquen un ús d'aquest departament com a magatzem i espai per a realitzar activitats domèstiques com moldre cereals.

El departament E20 té accés des de E42 i dona accés a E23. En E20 apareixen bastants materials ceràmics ibèrics de la classe A; tenalles, plats de vora ixent, de vora entrant o pàteres) o escudelles, un fragment d'un ungüentari fusiforme (A.IV.2.2), a més a més d'una olla mitjana. També es va trobar una pedra de molí rotatori i algunes restes de fauna. El departament E20 es podria interpretar com un espai d'emmagatzematge i de realització d'activitats domèstiques.

Al departament E23 s'accedeix des d'E20 i presenta algunes peces de ceràmica a mà com l'olla (Fig. 7.16) o una gerra de perfil en S així com una gran varietat de formes ceràmiques ibèriques de la classe A, com tenalles, un lebes mitjà (Fig. 7.3), una vora de *kalathos* (A.II.7), una ampo-

lla de cos troncocònic (A.III.1.2), un fragment de caliciforme (A.III.4) i un fragment de pàtera (Fig. 6.11). També s'ha documentat una olla i alguns fragments de gerres de perfil en S a mà. Cal des-

tacar la presència d'un fragment de gobelet del tipus Mayet II (Fig. 7.23). A més a més s'ha trobat una pedra de molí rotatori i un fragment de sivella de cinturó de bronze (Fig. 7.22). El fragment de

MATERIALS SECTOR 1B1							
DEPARTAMENT	CERÀMICA				METALLS	PEDRES	ALTRES
	MÀ (Arquer et al, 2010)	IBÈRICA(Mata et al., 1992)		IMPORTACIONS			
		CLASSE A	CLASSE B				
9	Olla (B.12.5)	Tenalla (A.I.2.2.1) Caliciforme (A.III.4) Plat (A.III.8.1)	Olla (B1)				Fauna
11	Olla (B.12)	Tenalla (A.I.2.2.1) Pitxer (A.III.2.2.2) Caliciforme (A.III.4) Plat (A.III.8.3) Tapadora (A.V.1.1)		Bol (López-Mayet LVI)	Destral (Fe)		Fauna Carbons
13	Olla (B.12.2) Gerra (B.12.3)	Tenalla (A.I.2.2.1) Lebes (A.II.6) Pitxer (A.III.2.2.2) Caliciforme (A.III.4)					Fauna Carbons Cendres
16		Tenalla (A.I.2.2.1) Tenalleta(A.II.2.2.1) Bol (A.III.9)			Aixol (Fe)	Molí rotatori	Fauna
17		Tenalla (A.I.2.2.1) Fusaiola (A.V.8.1)			Guaspa (Fe)		
18		Tenalleta(A.II.2.2.1)					
19		Àmfora (A.I.1) Tenalla (A.I.2.2.1) Tonell (A.II.9) Urna d'orelletes (A.V.1)					Fauna
20		Tenalla (A.I.2.2.1) Tenalleta(A.II.2.2.1) Lebes (A.II.6) Kalathos(A.II.7) Caliciforme (A.III.4) Plat (A.III.8.1) Plat (A.III.8.2.1) Unguentari (A.IV.2.2)	Olla (B1.2)			Molí rotatori	Fauna
23	Olla (B.12.2) Gerra (B.12.3)	Tenalla (A.I.2.2.1) Lebes (A.II.6) Kalathos(A.II.7) Ampolla (A.III.1.2) Caliciforme (A.III.4) Plat (A.III.8.1) Plat (A.III.8.2.1)	Olla (B1)	Gobelet (Mayet II)	Sivella (Br)	Molí rotatori	
24	Olla (B.12.6) Gerra (B.12.3)	Tenalla (A.I.2.2.1) Caliciforme (A.III.4) Tassa (A.III.7) Plat (A.III.8.3) Fusaiola (A.V.8.1)			Cullera de sembrar (Fe)		Fauna Carbons Compta de collar de vidre
39		Tenalla (A.I.2.2.1) Tenalleta(A.II.2.2.1)					Fauna Carbons
44						Morter	

Taula 1. Materials documentats al sector 1B1.

gobelet documentat en aquest conjunt representa un dels principals elements de datació, tenint en compte que es tracta d'una producció situada entre finals del segle II i finals del segle I ANE (López, 2013: 183). E23 també podria interpretar-se com un espai d'emmagatzematge i realització d'activitats domèstiques.

Al departament E24 no s'ha documentat l'accés. A l'interior s'ha registrat una gran quantitat de material ceràmic. Un primer conjunt reduït de ceràmica a mà amb algunes olles (B.12.6) (Fig. 7.17) i gerres de perfil en S (Fig. 7.15). Un segon conjunt de ceràmica ibèrica de la classe A amb tenalles, un caliciforme amb el cos globular (Fig. 7.8), una tassa (A.III.7) (Fig. 7.10), una escudella i dues fusaioles acèfales (A.V.8.1) (Fig. 7.14). A més a més d'una compta de collar de vidre, una cullera de sembrar de ferro (Fig. 7.21), restes de fauna i de carbons. Els materials recuperats presenten una ampla cronologia, que no facilita la interpretació d'aquest

espai que podria haver-se utilitzat com a hàbitat, magatzem i es constata la realització d'activitats artesanal relacionades amb el filat.

El departament 44 presenta un accés des d'E42, que posteriorment es tanca. Està molt erosionat i presenta una escassa potència estratigràfica, només s'ha documentat un morter fet sobre un fòssil.

En una tercera fase, es construeixen tres departaments de reduïdes dimensions E17 (10,6 m²), E18 (6,8 m²) i E19 (10,6 m²) i planta quadrangular en el patí E42, que es redueix considerablement. Els materials documentats en E17, E18 i E19 són escassos, al primer destaca una tenalla, una fusaiola acèfala (Fig. 7.14) i una guaspa de ferro (Fig. 7.20). Al departament E18 es documenta una tenalleta. Mentre que a E19 apareixen alguns fragments de vores de tenalles (Fig. 7.2), un fragment de cos d'àmfora (A.I.1), una vora de tonell (Fig. 7.4) i una tapadora d'urna d'orelletes (A.V.1) (Fig. 7.13). La presència de la tapadora d'urna d'orelle-

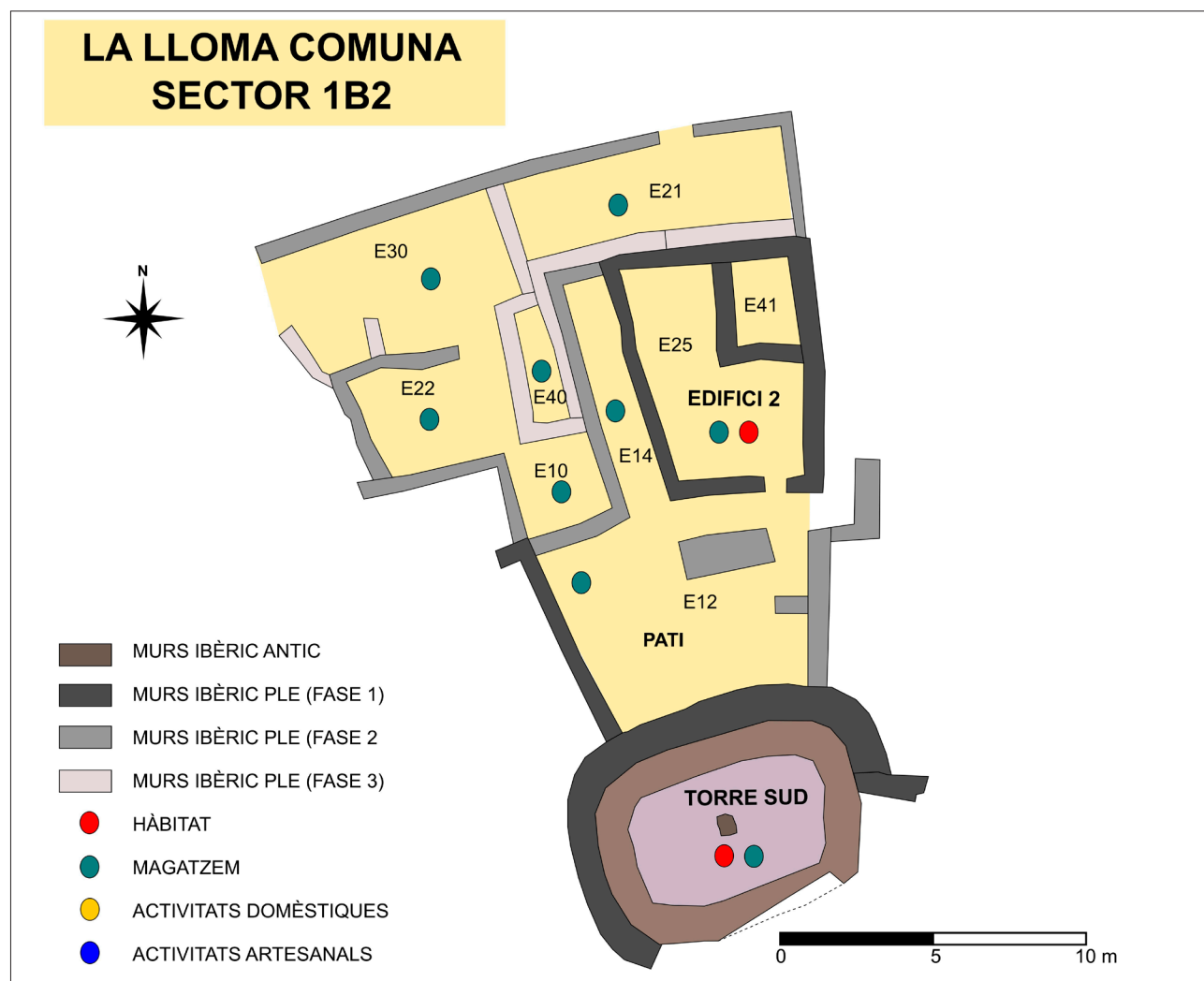

Figura 8. Sector 1B2 de La Lloma Comuna.

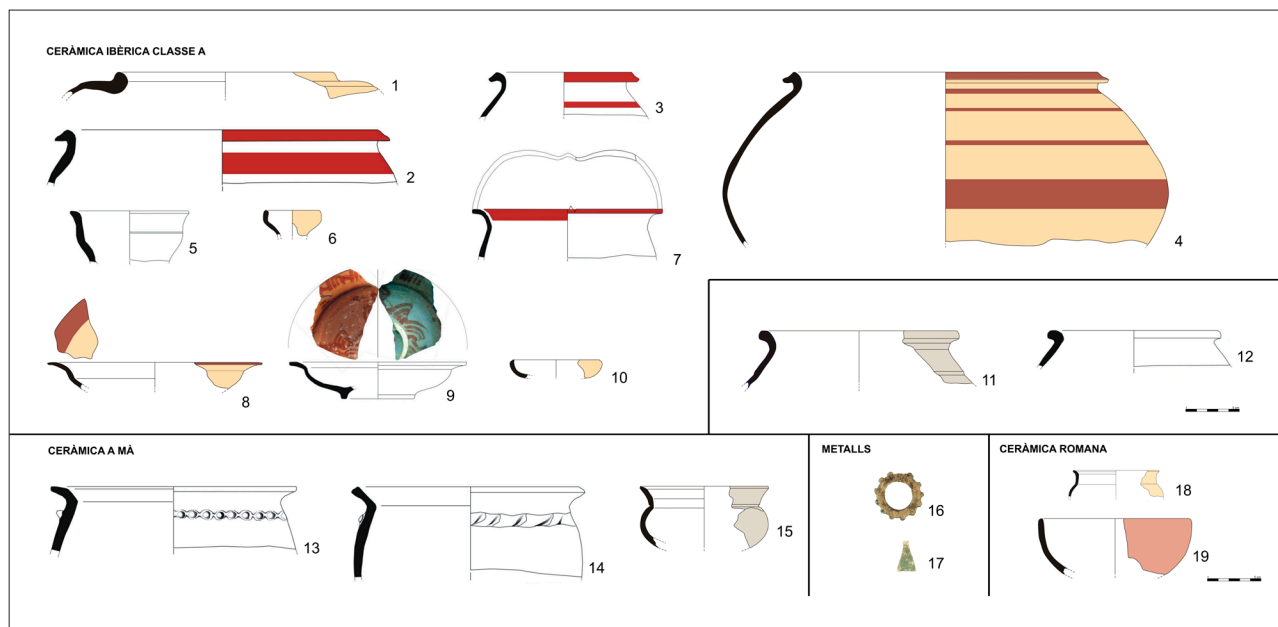

Fig. 9. Materials documentats al sector 1B1 (campanyes de 2006 i 2009).

tes al departament E19, pot estar relacionada amb la fase de l'ibèric Antic, ja que a l'interior es documenta un mur que podria correspondre a les primeres construccions ibèriques. En canvi la resta dels materials documentats en aquestes tres dependències es corresponen a l'ibèric Ple. La poca presència de materials no permet especificar la cronologia, encara que si seguim l'esquema constructiu deu de tractar-se d'un moment avançat. Les reduïdes dimensions condicionen l'ús d'aquests espais que podrien utilitzar-se no més com a magatzems.

L'anàlisi del sector 1B1 porta a la conclusió de què es tracta d'una unitat constructiva creada a partir de l'ampliació de l'edifici 1 i articulada a partir d'un pati central E42. Només als departaments E11, E13 i E24 s'han documentat restes de cendres i carbons que indiquen la presència de llars de foc i per tant de possibles espais d'hàbitat. La resta de departaments es poden interpretar com a zones d'emmagatzematge (E9 i E23) o de realització d'activitats domèstiques (E16 i E20). Encara que no s'ha documentat cap accés que comuniqui aquesta zona amb la resta del sector 1, les restes conservades indiquen la possibilitat d'accedir per l'extrem SO, a través d'un espai de circulació situat entre els departaments E20 i E44, a través de la Muralla Oest, per tant en un moment en que el sistema defensiu està en desús, que es podria correspondre a la darrera fase d'ocupació. Per a la fase ibèrica, una possibilitat seria l'accés des del carrer 3 a través de l'extrem NO del departament E9, on

s'ha documentat una gran llosa que podria formar part d'una escala.

Pel que fa a la cronologia, els tipus de ceràmica documentats són escassos, amb alguns elements que apareixen a partir del segle III com els *kalathoi*, i altres més recents com el bol del tipus A.III.9 present en contextos de l'ibèric Ple avançat o de l'ibèric Final. El fragment de gobelet del tipus Mayet II datat entre finals del segle II i finals del segle I ANE i el fragment de bol del tipus López-Mayet LVI amb una cronologia de la primera meitat del segle I, ens donen una referència per a considerar que aquest urbanisme es pot desenvolupar entre el segle III ANE i el I DNE.

Sector 1B2

El sector 1B2 es localitza al centre del sector 1, està delimitat al S per la Torre Sud, al SO pel sector 1B1, al NO pel carrer 3, al N pel carrer 1, a l'E pel carrer 2 i al SE pel departament E33. Ocupa una extensió d'uns 230 m². Es tracta d'un espai compartimentat que evoluciona a partir de l'edifici 2, format pel departament E25 i E41 (Fig. 8). Els materials apareixen molt fragmentats i erosionats. La seqüència estratigràfica està composta per un nivell d'enderrocs i un d'ocupació que apareix sobre la plataforma rocosa que s'utilitza com a paviment.

L'edifici 2 presenta una planta rectangular i està compartimentat amb un espai menut situat a

la cantonada NE (E41). A l'interior s'han documentat alguns fragments de ceràmica a mà altres de ceràmica ibèrica de la classe A com vàries tenalles i una olla de la classe B (Fig. 10.11) Però el més destacable és la presència d'un vas de parets fines tipus Mayet XXI (Fig.10.18), es tracta d'una forma que es produeix a finals del segle I ANE perdurant fins a mitjans del II DNE (López, 2013: 186). Els fragments de *Terra Sigillata* Hispànica documentats es corresponen a bols del tipus Ritt 8 (Fig. 9.19), que presenten una àmplia cronologia. També s'han registrat restes de fauna i algunes zones de la roca mare estan rubefactades.

En aquest espai apareixen materials de dues cronologies, una primera fase de l'ibèric Ple i una segona caracteritzada per la presència del vas de parets fines i els fragments de *Terra Sigillata* Hispànica, que es correspon amb el darrer moment d'ocupació del poblat. Com en el cas del sector 1B1 es tracta d'un espai molt alterat per la llarga ocupació. Els materials i la documentació d'una superfície rubefactada indiquen que aquests departaments podrien haver-se utilitzat com a espai d'hàbitat i emmagatzematge.

En una segona fase es tanca la superfície que envolta l'edifici 2 pel S, O i N, creant una sèrie d'espais oberts. Així es crea el departament 12, patí amb accés des del carrer 1 i que dona pas a l'edifici 2 i al departament E14. E12 presenta una planta trapezoïdal amb una estructura rectangular exempta i massissa, de difícil interpretació. Als enderrocs del departament E12 s'ha registrat gran quantitat de materials, sobretot ceràmica a mà; gerres de perfil en S (Fig. 9.13 i 14) i ceràmica ibèrica de la classe A: tenalles (Fig. 9.2), tenalletes (Fig. 9.3), un lebes, un fragment de tonell (Fig. 9.5), un pitxer de vora trilobulada, un caliciforme, diversos plats (Fig. 9.9) i una sítula (Fig. 7.7). La ceràmica de la classe B està representada amb un fragment d'olla (Fig. 9.12). També apareixen alguns fragments de *Terra Sigillata* molt erosionats, una anella de bronze decorada amb una sèrie d'apèndix circulars (Fig. 9.16) i una peça de bronze triangular (Fig. 9.17). Es tracta d'un conjunt ceràmic de l'ibèric Ple, amb alguns elements tardans com els pitxers de vora trilobulada característics de jaciments de finals del segle III ANE. Aquest espai obert podria funcionar com a pati on es realitzarien diferents tipus d'activitats.

Al departament E14 s'accedeix des d'E12, es tracta d'un espai de planta rectangular estret i llarg. A l'interior s'han documentat alguns materials a mà: gerres de perfil en S, així com ibèriques de la classe A, tenalles, un lebes (Fig. 7.4) i un plat menut de vora entrant (Fig. 9.10) a més a més de restes de fauna. Les reduïdes dimensions d'aquest espai i els materials recuperats fan pensar que es podria tractar d'un espai d'emmagatzemament.

MATERIALS SECTOR 1B2						
DEPARTAMENT	CERÀMICA				METALLS	ALTRES
	MÀ (Arquer et al., 2010)	IBÈRICA(Mata et al., 1992)		IMPORTACIONS		
		CLASSE A	CLASSE B			
10		Tenalla (A.I.2.2.1) Tonell (A.II.9) Pitxer (A.III.2.1)				Fauna
12	Gerra de perfil en S (B.12.7)	Tenalla (A.I.2.2.1) Tenalleta(A.II.2.2.1) Lebes (A.II.6) Tonell (A.II.9) Pitxer (A.III.2.1) Plat (A.III.8.1)	Olla B.1	<i>Terra Sigillata</i>	Anella (Br) Fragment de Br	Fauna
14	Gerra de perfil en S (B.12.7)	Lebes (A.II.6) Plat (A.III.8.2.2)				Fauna
21	Vas (B.12.6)	Tenalla (A.I.2.2.1) Tenalla (A.I.2.2.1)				Fauna
22		Tenalla (A.I.2.2.1) Cantimplora (A.II.8) Caliciforme (A.III.4) Plat (A.III.8.1)	Olla B.1			
25 41	Olla (B.12)	Tenalla (A.I.2.2.1)		Vas Mayet XXI TSH Ritt. 8	Clau (Fe)	Fauna
30		Plat (A.III.8.1) Fitxa (A.V.6.3)				
40		Àmfora (A.I.1) Tenalla (A.I.2.2.1) Urna d'orelletes (A.V.1)				Fauna

Taula 2. Materials documentats al sector 1B2.

Al N d'E25 i a l'O d'E14 apareix una gran superfície que sembla tancar-se en la segona fase i funcionar com un gran espai obert, es correspon amb els departaments E10, E21, E22 i E30, que en una tercera fase es compartimentaran. E10 és un espai de reduïdes dimensions tancat pels murs de les construccions que l'envolten, amb accés des d'E22. Destaca la documentació a l'interior d'un fragment de tonell i un pitxer de vora trilobulada. El departament E21 se situa al nord d'E25, presenta una planta rectangular amb accés des del carrer 1. A l'interior s'han documentat pocs materials; un vas de ceràmica a mà (Fig. 9.15) i alguns fragments de ceràmica ibèrica de la classe A; una tenalla amb muscle (Fig. 9.1) i altres fragments de tenalles sense muscle. Al departament E22 s'ha documentat ceràmica ibèrica de la classe A: tenalles, un fragment de cantimplora (Fig. 9.6) i un plat. Mentre que a E30 apareixen pocs materials de ceràmica de la classe A, reduint-se a dos plats (Fig. 9.8) i una fitxa. Els materials d'aquesta zona són escassos i indiquen una cronologia de l'ibèric Ple, amb un possible ús com a magatzems o espais per a realitzar diferents activitats domèstiques.

En una tercera fase es construeix el departament E40, espai de planta rectangular, estret i allargat, amb poca presència de materials. Per les dimensions podria correspondre a un altre espai d'emmagatzemament d'aliments. Al mateix temps es compartimenten els departaments E21, E22 i E30.

El sector 1B1 forma una unitat estructural amb un únic espai d'hàbitat l'edifici 2, amb un pati obert situat al sud que dona pas a aquest edifici. La resta de departaments semblen delimitar-se en una segona fase constructiva, encara que es compartimenten amb posterioritat. L'accés a aquestes

dependències es realitza a través del carrer 1 i del carrer 3. Els departaments E14 i E40 són espais molt menuts que podrien utilitzar-se com a magatzems mentre que la resta a part d'aquest ús també podria fer-se servir com a espai on realitzar diferents activitats domèstiques.

Sector 1B3

El sector 1B3 està compost pels espais que envolten els sectors 1B1 i 1B2, va des de l'extrem NE de la Torre Sud (E33), continua cap al N pel carrer 2 on enllaça amb el carrer 1 que discorre en sentit E – O fins arribar al carrer 3, situat al nord del mur UC2003 donant pas al graner elevat, que s'adossa a la Muralla Oest. Es tracta d'un espai obert i de circulació.

L'espai E33 està definit a l'E per la Muralla Est, tancat al S per la Torre Sud i pel mur que la uneix amb la Muralla Est, a l'O pel departament E12 mentre que al nord queda obert, com un gran espai de circulació. Durant l'excavació portada a terme l'any 2009 es va documentar una estructura adossada a la cara interior de la muralla, que no es va excavar. Vist el procés d'erosió que ha patit en el temps que ha quedat exposada a l'aire lliure, durant la campanya de 2021 s'ha excavat per documentar-la i consolidar-la. Es tracta de l'estructura UC2121 (Fig. 10), situada a l'extrem SE d'E33.

La localització d'aquesta estructura en un espai a l'aire lliure situat entre la Muralla Est i la torre, a més de la forma semblant a una cista en l'interior de la qual es recuperaren peces ceràmiques senceres (una pàtera i una tassa), fa pensar en la possibilitat de que es tracte d'un dipòsit ritual, en un túmul, del que només es conserva la cista.

Algunes de les pràctiques rituals documentades en el món ibèric, es relacionen amb cerimònies

Figura 10. Estructura UC2121 durant el procés d'excavació.

vinculades amb *solicitudes de orden primario, que rigen las necesidades básicas de una sociedad de carácter campesino. De esta forma, los rituales relacionados con la propiciación de fertilidad y fecundidad se encuentran ampliamente representados en toda la geografía religiosa de las sociedades iberas. (...). La propiciación de la fertilidad, ya medida en términos generales, se referencia también en las prácticas agropastoriles, que son regidas por el propio carácter cíclico de la naturaleza* (Grau, Rueda, 2018: 28).

Les dues peces ceràmiques documentades a l'interior del túmul (Fig. 11) estaven senceres i en bon estat de conservació, encara que fracturades. La primera peça es correspon a una pàtera menuda del tipus A.III.8.2.2.2. de la tipologia de Matas i Bonet (Mata *et al.*, 1992). Aquest tipus apareix des de l'Ibèric Antic i perdura fins època iberoromana. La segona peça és una tassa de base cònca, cos globular, coll destacat, recte i la vora ixent amb el llavi apuntat. Presenta una ansa de cinta que arrenca de la vora i arriba a la part més ampla del cos. La superfície està decorada amb motius geomètrics pintats de color marró. Sobre la vora s'observa una sèrie de triangles, sobre el coll veiem una línia d'esses de grans dimensions i a la part inferior del cos una línia ondulada, sobre l'ansa es representen unes línies horitzontals paral·leles. Es tracta d'un tipus poc freqüent en el repertori ibèric. La decoració de la part superior de la vora en triangles és un dels motius geomètrics en la decoració complexa del Baix Aragó, amb una cronologia ampla que va del segle III a segle I ANE (Fuentes, 2018: 180), predominat l'ús en els *kalathoi*. La línia d'esses és un altre dels motius geomètrics característics d'aquest conjunt, presenta una àmplia cronologia, com en el cas anterior entre els segles III i I ANE. Apareix com a motiu principal en el coll sobre pitxers i *crateriskoi* (Fuentes, 2018: 175). Amb aquestes dades es pot plantejar la possibilitat de que les peces de La Lloma Comuna pugen relacionar-se amb el període que va del segle III al I ANE.

La presència de pàteres i vasos per a veure, caliciformes, copes i, en aquest cas, una tassa es relaciona amb els ritus que acompanyen ofrenes d'aliments, *bien sea como dones a la divinidad, bien como alimentos enmarcados en las prácticas de comensalidad ritual* (Grau, Rueda, 2018, 28).

Els vasos identificats com a recipients per a veure, caliciformes, copes o tasses, han seguit interpretat en contextos de culte com a vasos para *ofrendar líquidos como leche, vino, hidromiel o agua* (Blázquez, 1977: 327) *siguiendo la tradición del Mediterráneo (...)* pero también *alimentos como frutas o ofrendas sólidas* (Blázquez, 1983:

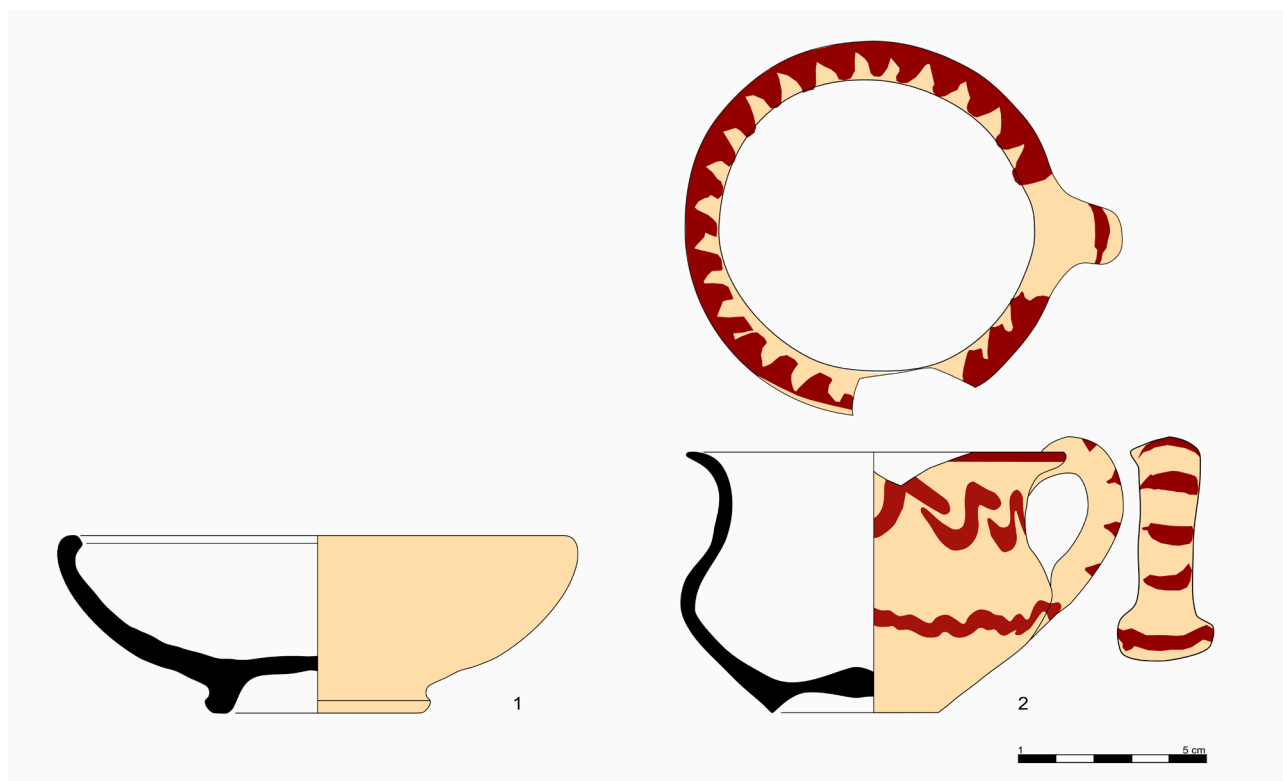

Figura 11. Pàtera i tassa documentades a l'interior de la cista UC2121.

206) (Izquierdo, 2003, 129). Aquest tipus de peces es documenten en espais de caràcter ritual, com les coves de l'Edetània. Segons Sonia Machause aquests dipòsits podrien formar part de les accions presents en moltes cerimònies rituals, com les libacions amb aigua, vi, mel, hidromel, oli o la sang dels animals sacrificats (Machause, 2018, 430) també podrien ser dipòsits rituals com a contenidors d'aliments i begudes, dipòsit o fragmentació ritual o pràctiques de comensalitat (Machause, 2018, 435).

Sector 1B4

El sector 1B4 es localitza a l'extrem NO del sector 1, junt al tram de Muralla Oest i l'accés O. L'edifici més característic d'aquest espai és el graner elevat (Cabanès, 2010, 34), al N d'aquest es conserven tres departaments de planta rectangular (E31, E32 i E34), la poca presència de materials arqueològics i d'estructures va portar a l'equip d'excavació a interpretar aquesta zona com un espai perifèric destinat a guardar els ramats. En aquesta àrea es documenten pocs fragments ceràmics. Destaca la presència d'un fragment d'una tenalla amb el coll destacat i el llavi subtriangular i una tapadora d'urna d'orelletes. L'escassa presència de materials i el fet de no estar excavada tota la superfície, doncs

les estructures continuen sota l'actual camí, dificulta la interpretació d'aquest espai.

Sector 1A2

El sector 1A2 és la zona adossada a la cara interior de la Muralla Est, que es relaciona amb la fase d'ocupació del Ferro Antic. En la campanya de 2021 s'ha portat a terme l'excavació dels departaments E3, E5, E6 i E49, constatant que aquest espai es modifica durant la fase ibèrica, amb la construcció d'aquests departaments sobre les restes anteriors i aprofitant alguns dels murs. L'espai construït en època ibèrica està compartimentat en quatre estances intercomunicades, amb un accés des del carrer 1 en E49 i un altre des de la cara N en E3. Al departament E3 s'ha documentat dos tenalletes i al departament E5 una sítila. Aquesta àrea està molt erosionada i no s'han documentat molts materials arqueològics la qual cosa dificulta la interpretació de les restes i l'ús que podria tindre en època ibèrica.

CONCLUSIONS

L'anàlisi espacial del sector 1 de La Loma Comuna ens ha permès entendre l'evolució urbanística del poblat en època ibèrica. La Torre Sud, la

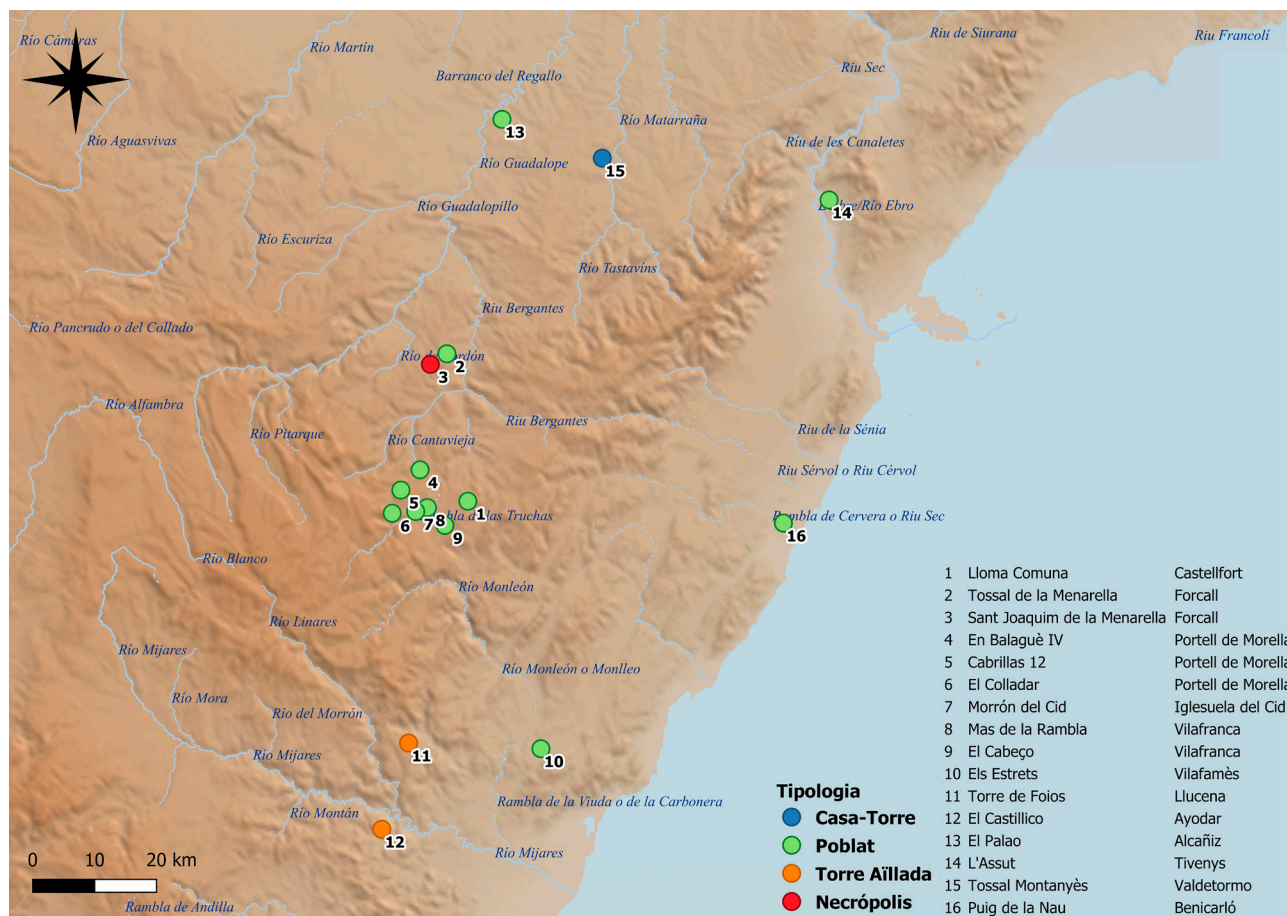

Figura 12. Localització de jaciments esmentats al text.

primera edificació d'aquesta fase, es podria haver construït entre els segles VI i V ANE i es vincularia amb el grup de torres ovalades irregulars construïdes durant el Ferro Antic i l'ibèric Antic (Moret, 2012: 204). L'interior de la Torre Sud de La Lloma Comuna es va utilitzar com a espai d'hàbitat, funció que també està documentada en les cases torre de l'ibèric Antic interpretades com a espais de residència de la família o grup dominant (Moret, 2012: 206), un exemple el trobem a la torre del Tossal Montanyès de *Valdemoro*. A més a més, cal fer referència a l'existència en la comarca d'una altra casa torre, la del poblament d'En Balaguè a Portell de Morella, en aquest cas datada al segle VII ANE (Cabanès, 2010: 35), que evidencia l'existència d'una tradició constructiva que es manté en el període ibèric. Aquest tipus de torres de tendència circular apareixen en l'àrea que va des del Baix Aragó a les terres de l'Ebre fins l'Alcalatén (torre de Foios de Llucena), l'Alt Millars (*El Castillico d'Ayodar*) i la Plana Alta (Els Estrets de Vilafamès). Una de les torres ibèriques més semblants a la de La Lloma Comuna és la Torre de Foios, construïda durant el segle VI

ANE, tant per la planta com per la presència d'un segon mur que les envolta.

Durant l'ibèric Ple s'inicia la urbanització del sector 1, a partir de la construcció del mur que envolta la Torre Sud. En una primera fase es construeixen els edificis 1 i 2, l'ampliació dels quals condicionarà la creació de dues unitats constructives: el sector 1B1 relacionat amb l'edifici 1 i el sector B2 vinculat a l'edifici 2, envoltats pels espais de circulació. En els dos casos es disposa d'un pati i de diferents departaments. Només es conserven evidències d'hàbitat a l'edifici 1, el departament E24 i l'edifici 2. La resta d'estances poden estar destinades a magatzems (E9, E10 i E14) o a espais on realitzar activitats domèstiques (E16, D20 i D23), sobretot destinades a la preparació d'aliments i al teixit. En una tercera fase es compartimentarà el pati E42, creant els departaments E17, E18 i E19 així com els E21, E22, E30 i E40, creant nous espais d'emmagatzemament. Per altra banda les eines que apareixen als diferents departaments (destal, aixol, cullera de sembrar) indiquen una activitat econòmica basada en les activitats agropecuàries.

En conjunt podríem parlar que La Lloma Comuna desenvolupa un urbanisme més o menys regular, encara que observem l'adaptació als desnivells de la roca mare, és a dir els escalons que forma s'aprofiten per alçar els murs, creant espais a diferents nivells. L'urbanisme regular es desenvolupa en plans o altiplans on no hi ha cap dificultat topogràfica que impedeixi una distribució regular dels elements urbanístics fonamentals: carrers i habitatges (Bonet et al., 1994: 179). L'urbanisme regular es documenta en poblats com el Puig de la Nau a Benicarló, La Señal a Villar del Arzobispo o Los Villares de Caudete de las Fuentes (Bonet et al., 1994: 117).

Per altra banda cal fer referència a l'existència d'altres assentaments ibèrics al voltant de La Lloma Comuna (Fig. 12), documentats durant les prospeccions realitzades amb les obres de construcció dels Parcs Eòlics com el poblat del Cabeço o Mas de Blaia, a Vilafranca, situat a uns cinc kilòmetres al SO de La Lloma Comuna. A la Lloma de les Llastres, a Portell de Morella es localitzen dos assentaments amb materials ibèrics Cabrilles 12 i El Colladar, així com dos més al Pla d'En Balaguer En Balaguer 1 que compta amb una fase d'ocupació de cronologia iberoromana i En Balaguer 4. A la serra de la Menarella a Forcall es troba la Necròpolis de Sant Joaquim i el poblat del Tossal de la Menarella. La presència d'assentaments en aquestes zones elevades indica que en època ibèrica es produeix una continuïtat en l'ocupació, encara que es redueix el nombre de jaciments respecte al Ferro Antic, moment de màxim desenvolupament del poblament en aquest territori. Sense oblidar altres jaciments pròxims a La Lloma Comuna com el *Morrón del Cid* a la *Iglesuela del Cid* ocupat també durant l'ibèric Ple i Final (segles II i I ANE) (Medina et al. 2018: 152).

BIBLIOGRAFIA

- ARQUER i GASCH, N., BARRACHINA IBÁÑEZ, A., HUGUET ENGUITA, E., LUJÁN VALDERAMA, J., LLEDÓ CARDONA, N., PRIETO PRIETO, C., ROSSELLÓ MESQUIDA, M et VICIACH i SAFONT, A. (2010): "Manufacturas. Descripción de las producciones cerámicas y de los componentes metálicos". *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III: 194-241*. Renomar S.A. i EINMediterráneo S.L. València.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A., VICIACH i SAFONT, A. et ARQUER i GASCH, N. (2017): "El que portem entre mans. Assaig tipològic de recipients domèstics del segle IX al VI ANE als Ports i l'Alt Maestrat". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 35: 5-58. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló. Castelló de la Plana.
- BLÁZQUEZ, MARTÍNEZ, JM. (1977): *Imagen y mito. Estudio sobre las religiones mediterráneas e ibéricas*. Ediciones Cristiandad. Madrid.
- BONET ROSADO, H., GUÉRIN, P., MATA PAREÑO, C. (1994): "Urbanisme i habitatge ibèric al País Valencià", *Cota Zero*, 10: 115-130. Universitat de Vic. Vic.
- CABANES PELLICER, S. (2010): "La Lloma Comuna". En Vizcaíno León, D. (coord.) *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III: 130-143*. Renomar S.A. i EIN Mediterráneo S.L. València.
- CABANES PELLICER, S., VIZCAÍNO LEÓN, D. (2010): "Complejos de hábitat y almacenaje en el Pla d'En Balaguer". En *Balaguer I (Portell de Morella, Castellón). Parque Eólico de Embalagué. Zona III del Plan Eólico Valenciano*. En Vizcaíno León, D. (coord.) *La evolución de una comunidad rural desde la Edad del Hierro hasta la romanización*. Renomar S.A. i EIN Mediterráneo S.L. València.
- CABANES PELLICER, S. (2010): "En Balaguer 1". En Vizcaíno León, D. (coord.) *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III: 106-117*. Renomar S.A. i EIN Mediterráneo S.L. València.
- CABANES PELLICER, S., HERNÁNDEZ GARCÍA, F.J., VIZCAÍNO LEÓN, D. (2010): "El poblado fortificado de La Lloma Comuna", *La Lloma Comuna (Castellfort, Castellón). Un poblado fortificado de la Edad de Hierro. Parque Eólico de Folch. Zona III del Plan Eólico Valenciano*. Renomar S.A. i EIN Mediterráneo S.L. València.
- CABANES PELLICER, S., VICIACH i SAFONT, A. (2010): "Las formas de hábitat y los espacios-construidos". En Vizcaíno León, D. (coord.) *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III: 161-193*. Renomar S.A. i EIN Mediterráneo S.L. València.
- DILOLI FONTS, J. (2009). "La perduración del poder en un espacio arquitectónico simbólico. La torre T-3 del asentamiento protohistórico de L'Assut (Tivenys, Baix Ebre, Tarragona)". *Trabajos de Prehistoria*, 66, 2: 119-142. CSIC. Instituto de Historia del CCHS. Madrid.
- FUENTES ALBERO, M. (2018): *Cerámica ibérica con decoración compleja del Bajo Aragón (ss.*

- III-I a.C.). *Caracterización de estilos y grupos-decorativos*. Serie de Trabajos Varios, 121. Servicio de Investigación Prehistórica del Museo de Prehistoria de València. València.
- GIL-MASCARELL, M. (1977): "Excavaciones en la torre ibérica de Foios (Llucena, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, núm. 4: 305-313. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló. Castelló de la Plana.
- GIL-MASCARELL BOSCA, M. (1978): "La Torre de Foios (Llucena, Castelló): Elementos para su cronología". *Sagvntvm*, 13: 251-263. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València. València.
- GIL-MASCARELL, M., FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A., OLIVER FOIX, A. (1996): "Resultados de las excavaciones arqueológicas en el yacimiento ibérico de la Torre de Foios (Lucena, Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 219-254. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló. Castelló de la Plana.
- GRAU MIRA, I., RUEDA GALÁN, C. (2018): "La religión en las sociedades iberas: una visión panoràmica". *Revista de historiografía*, 28: 47-72. Universidad Carlos III. Madrid.
- IZQUIERDO PERAILE, I. (2003): "La ofrenda sagrada del vaso en la cultura ibérica". *Zephyrus*, 56: 117-135. Universidad de Salamanca. Salamanca.
- LÓPEZ MULLOR, A. (2013): "Las cerámicas de Paredes Finas del final de la República Romana y el período Augusteo-Tiberiano". En Ribera Lacomba, A (coord.): *Manual de cerámica romana. Del mundo Helenístico al Imperio Romano*: 149-186. Museo Arqueológico Regional de Madrid i Sección de Arqueología del ICDLFLC de Madrid. Madrid.
- MACHAUSE LÓPEZ, S. (2018): *Las cuevas como espacios rituales en época ibérica. Los casos de Kelin, Edeta y Arse*. Tesis Doctoral, Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga de la Facultat de Geografia i Història, Universitat de València. València.
- MEDINA GIL, P., ARASA i GIL, F. (2018): "Un conjunto de materiales arqueológicos del Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid, Teruel)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 36: 131-155. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló. Castelló de la Plana.
- MATA PARREÑO, C., BONET, H. (1992): "La cerámica ibérica: ensayo de tipología". *Estudios de Arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enric Pla Ballester*: 117-174, València, Diputació de València.
- MORET, P. (2006): "Torres circulares del Bajo Aragón y zonas vecinas: hacia la definición de un modelo regional". *Arquitectura defensiva. La protección de la población y del territorio en época ibérica (Benicarló, 3-4 de febrero 2005)*: 187-218. Societat Castellonense de Cultura. Castelló de la Plana.
- MORET, P., BENAVENTE SERRANO, JA., MELGUIZO AÍSA, F., MARCO SIMÓN, F. (2012): "El oppidum de El Palao (Alcañiz, Teruel): balance de diez años de investigación (2003-2012)". *Iberos del Ebro. Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa 2011)*: 195-210. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.
- OLIVER FOIX, A. (2004): "Torres y casas fortificadas en la provincia castellanense: un planteamiento inicial". *Torres, Atalayas y casas fortificadas: explotación y control del territorio en Hispania (S. III a. de C.-S. I d. de C.)*: 145-156. Universidad de Jaén. Jaén.
- VICIACH i SAFONT, A., ARQUER i GASCH, N., CABANES PELLICER, S. HERNÁNDEZ GARCÍA, F.J. BARRACHINA IBÁÑEZ, A., VIZCAÍNO LEÓN, D. (2012): "La Lloma Comuna de Castellfort (Els Ports, Castelló). Evolución de un poblado desde el Hierro Antiguo hasta época iberromana." *Iberos del Ebro. Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz – Tivissa, 16-19 2011)*: 217-224. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.